

ks. Czesław Noworolnik

NAJŚWIĘTSZE SERCE JEZUSA – „SERCE ODNAWIAJĄCE” PRZEZ WEZWANIE DO WYNAGRODZENIA, DO UCZYNKÓW POKUTNYCH I DO ŻYCIA CNOTLIWEGO

Jezu miłujący nas całym sercem, godny najgłębszej miłości i najwyższej chwały, a mimo to tak mało kochany, a nawet nienawidzony i w swych wyznawcach prześladowany, pragniemy na wszelki dostępny nam sposób współpracować w dziele zbawienia i dążyć do przemiany umiłowanego przez Ciebie świata.

Aby wynagrodzić za obojętność, zniewagi, nienawiść do Ciebie, brak miłości i krzywdy wyrządzone bliźnim, które równocześnie godzą w Ciebie, kochającego ludzi, chcemy odtąd gorliwiej i doskonale służyć Tobie i spełniać dokładniej Twoją wolę. W tym celu składamy w ofierze wszystko, co mamy lub posiadać możemy, nasze zdolności i całych siebie, abyś tym wszystkim rozporządzał według swego upodobania.

Z Aktu wynagrodzenia Najświętszemu Sercu Pana Jezusa

Zasady rządzące wyborem tematów sympozjów i konferencji bywają różne. Wybór problematyki i prelegentów także. Organizatorzy konferencji naukowych w zależności od rodzaju spotkania wyznaczają konkretne tematy albo tylko ogólnie określają, czego powinno dotyczyć wystąpienie. Tym razem oczekiwania

były bardzo precyzyjne. Ciesząc się z zaproszenia do czynnego uczestnictwa w dorocznym sympozjum o Najświętszym Sercu Pana Jezusa, stanąłem przed niemalym wyzwaniem, organizatorzy sympozjum zaproponowali bowiem temat: *Najświętsze Serce Jezusa – „serce odnawiające” przez wezwanie do wynagrodzenia, do uczynków pokutnych i do życia cnotliwego*. Zastanawiając się, jak podejść do tak obszernego tematu, pomyślałem: czy dam radę, przecież nie jestem specjalistą w tej dziedzinie? Tyle już napisano i powiedziano o wynagradzającym aspekcie kultu Najświętszego Serca Pana Jezusa. Cóż nowego mogę powiedzieć?

Teologia wynagrodzenia została jasno wyjaśniona przez papieża Piusa XI w encyklice *Miserentissimus Redemptor* ogłoszonej w 1928 roku¹. Od tej pory wielu teologów zajmowało się duchowością Serca Wynagradzającego². W opracowaniach na ten temat, budowanych wokół idei odkupienia i zbawienia dokonanego przez Jezusa Chrystusa, pojawiają się idee ekspiacji, pokuty, ofiary i zadośćuczynienia³. Duchowość wynagradzająca ukierunkowana jest na nawrócenie, walkę z grzechem, wewnętrzną przemianę i odnowę życia⁴. Teolodzy zwracają uwagę, że środkami prowadzącymi do osobistej metanoi są adoracja, miłość, dziękczynienie i przebłaganie za grzechy własne i innych. Przemiana serca na wzór Serca Jezusa nie ogranicza się jedynie do odnowy jednostki. Osobiste nawrócenie musi prowadzić do zaangażowania w budowanie cywilizacji Serca Jezusowego – cywilizacji miłości, sprawiedliwości i pokoju⁵.

Sformułowanie tematu

Co wobec powyższego można powiedzieć o duchowości wynagrodzenia tak, by się nie powtarzać? Problem dotyczy tego, jak teologię wynagrodzenia przekuć w duchowość wynagrodzenia w praktyce. Jednoczenie się z Chrystusem, naśladowanie i współ-

cierpienie, łączenie swoich ofiar z ofiarą Serca Jezusowego, naśladowanie tego Serca w miłości to zasadnicze elementy duchowości odnowy inspirowanej wezwaniem, by człowiek przemieniał swoje serce na wzór Serca Jezusowego. To wezwanie, aby stać się w pełni człowiekiem, aby odbudowywać w sobie zniszczony przez grzech obraz Boży. To wszystko musi prowadzić do zaangażowania w przemianę serca, życia, a także zaangażowanie w przemianę świata.

Jeszcze raz wróć do tematu, który podpowiada, że Najświętsze Serce Jezusa jest „sercem odnawiającym”, gdyż wzywa do wynagradzania, do uczynków pokutnych i do życia cnotliwego. Chodzi więc nie tyle o opis praktyk religijnych związanych z kultem Najświętszego Serca Pana Jezusa, ile o to, co z tego kultu wynika dla życia konkretnego wierzącego. Chodzi o zastosowanie w praktyce teologii wynagrodzenia, czyli o odpowiedź na pytanie, jak wertykalny wymiar wynagrodzenia przekuć w wymiar horyzontalny – zmieniający nasze życie, odnawiający nasze życie.

Szukając inspiracji, zwróciłem uwagę na dwa źródła. Pierwszym jest magisterium papieży ostatnich lat z bł. Janem Pawłem na czele, które prezentuje klasyczne rozumienie teologii wynagrodzenia w Kościele. W nauczaniu tym znajdujemy wiele konkretnych praktycznych wskazówek dla naszego życia. Szczególnym świadectwem jest magisterium Jana Pawła II, gdyż jest to świadectwo teoretyka i praktyka teologii i duchowości wynagrodzenia. Na szczególną uwagę zasługują słowa błogosławionego papieża zawarte w *Liście skierowanym do Ojca Petera-Hansa Kolvenbacha (S.J.), Generała Towarzystwa Jezusowego* z 5 października 1986 roku o szerzeniu kultu Najświętszego Serca Pana Jezusa. Jan Paweł II pisał: „spoglądając na Serce Jezusa, serce człowieka uczy się poznawać prawdziwy i jedyny sens własnego życia, uczy się swego przeznaczenia, rozumienia wartości prawdziwie chrześcijańskiego życia, uczy się strzec przed ułomnościami ludzkiego serca, łączenia synowskiej miłości wobec Boga z miłością

bliźniego. Tak oto – a jest to prawdziwe zadośćuczynienie, którego oczekuje Serce Zbawiciela – na ruinach nienawiści i przemocy będzie mogła powstać cywilizacja Serca Chrystusa”⁶. Słowa te zostały przypomniane przez Benedykta XVI w 2006 roku w *Liście do przełożonego generalnego Towarzystwa Jezusowego z okazji 50. rocznicy ogłoszenia Encykliki „Haurietis aquas”. Poznawać miłość Serca Jezusa i świadczyć o niej wobec ludzi*⁷. Następca i przyjaciel Jana Pawła II przypominał, że poprzez poznanie i doświadczenie w Sercu Jezusa, czym jest Boża miłość, człowiek wezwany jest do dawania świadectwa o tej miłości wobec innych. Tak właśnie rodzi się i umacnia właściwa odpowiedź człowieka na przykazanie miłości⁸.

Dla poprzednika Jana Pawła II, Pawła VI pobożność oparta na tajemnicy Serca Jezusowego stanowiła ważny element chrześcijańskiego duchowego kręgosłupa. Ze spuścizny nauczania Pawła VI zdecydowałem się wybrać słowa z rozważania podczas audiencji generalnej z 24 lipca 1968 roku *Umartwienie i pokuta obowiązującą drogą dla człowieka dążącego do doskonałości*. W rozważaniu tym papież wprowadził nie powołuje się wprost na teologię Serca Jezusa, ale mówi o roli ducha pokuty i umartwienia w przywracaniu człowieczeństwa człowiekowi – w przywracaniu obrazu Bożego w człowieku. Opierając się na nauczaniu soborowym, Paweł VI określa wzór człowieczeństwa, jaki kształtuje Kościół. Humanizm chrześcijański to humanizm o twarzy i sercu Chrystusa Zmartwychwstałego. Taki humanizm wpatrzony w symbol i niedościgniony wzór człowieczeństwa – Serce Jezusa – to humanizm uwzględniający ewangeliczną metanoję, nawrócenie, głęboką, twórczą zmianę myśli, uczuć, postępowania, zmuszający do pewnego wyrzeczenia się siebie, humanizm oparty na poznaniu i wypełnianiu w praktyce zasad chrześcijańskich⁹.

Paweł VI zwrócił uwagę, że droga do kształtowania człowieczeństwa na wzór Serca Jezusa wymaga ofiar i czujności wobec niebezpieczeństw oraz walki z pokusami. Naśladowanie Chrystusa

wymaga wejścia na wąską drogę wiodącą do zbawienia (por. Mt 7,13-14). Jest to droga krzyża wymagająca umartwienia, wyrzeczenia, pokuty i walki z tym, co jest źródłem grzechu (Mt 5,29-30; 18,18)¹⁰. Człowiek dążący do ukształtowania w sobie obrazu Chrystusa musi być gotowy na nieustanne kierowanie swego życia ku Bogu i Jego woli, na opanowywanie się i oczyszczanie własnego życia (GS, nr 37), naprawiania, swoich win. Taka postawa zbliża go do krzyża Chrystusa oraz pobudza do ducha pokuty i woli dopełnienia w swym ciele cierpień Chrystusa (Kol 1,24)¹¹.

Drugim punktem odniesienia, na który chcę zwrócić uwagę, jest inicjatywa Konferencji Episkopatu Filipin podjęta w 2003 roku i ogłoszona wiernym w liście zatytułowanym *W Sercu Jezusa: Uzdrowić nasz kraj, odnowić nasze życie*¹². Biskupi filipińscy nazwali ten program C-O-R: *Conversion, Offering of our daily lives, and Reparation* (Nawrócenie, Ofiarowanie swojego życia, Zadośćuczynienie). Warto zauważyć, że pierwsze litery tak sformułowanego hasła układają się w łacińskie *Cor* czyli serce. Sami biskupi wskazali, że celem tego narodowego programu jest zapoczątkowanie autentycznych reform i odnowy życia chrześcijańskiego Filipińczyków. Nawiązali tym samym do programu, jaki Konferencja Episkopatu Filipin zaproponowała już wcześniej – w Roku Maryjnym 1985. Tamten program skutecznie posłużył do odniesienia zwycięstwa nad dyktaturą Marcosa. Ten sam program został przekazany przez Matkę Bożą dzieciom w Fatimie.

Myśl pasterzy Kościoła powszechnego

Najświętsze Serce Jezusa jest źródłem inspiracji i siłą prowadzącą do odnowy życia. Wzywając do włączenia się w dzieło wynagrodzenia, do uczynków pokutnych i do życia cnotliwego, Serce Jezusa staje się fundamentem odnowy życia każdego chrześcijanina i całej wspólnoty wierzących. W tym duchu wielo-

krotnie wypowiadali się papieże ostatnich czasów. Warto wobec tego na początku rzucić okiem na niektóre ich charakterystyczne wypowiedzi.

Paweł VI

Paweł VI wielokrotnie wypowiadał się na temat tajemnicy Serca Jezusa. Zwracał uwagę na symbolikę Serca Jezusowego i przypominał o wielkim potencjale tkwiącym w duchowości Serca Jezusowego. Serce Jezusa według Pawła VI stanowi punkt wyjścia do prawdziwej metanoi, do przemiany serc wierzących. W Liście apostolskim *Investigabiles divitias Christi*, w 200-letnią rocznicę ustanowienia liturgicznego święta ku czci Najświętszego Serca Jezusa z 6 lutego 1965 roku pisał: „Ponieważ Najświętsze Serce Jezusa, gorejące ognisko miłości, jest symbolem i wyraźnym obrazem owej odwiecznej miłości, przez którą «tak Bóg umiłował świat, że Syna swego jednorodzonego dał» (J 3,16), jesteśmy przekonani, że religijne obchody rocznicy bardzo się przyczyniają do głębszego przemyślenia i zrozumienia bogactw miłości Bożej. Mamy również nadzieję, że wszyscy wierni zaczerpią stąd skuteczniejszych sił, by życie kształtować według Ewangelii, usilnie poprawiać obyczaje i Przykazania Boże czynić owocującymi”¹³.

Papież, który zaangażował wszystkie swoje siły w odnowę Kościoła w duchu wskazanym przez II Sobór Watykański wierzył, że taka odnowa ducha i obyczajów, a także ożywienie instytucji kościelnych i życia ewangelicznego zależą od naszego zakorzenienia w miłości Bożego Serca¹⁴. Paweł VI przypominał, że II Sobór Watykański pragnął wszechstronnej odnowy życia chrześcijańskiego – tak wspólnotowego, jak i prywatnego, i dlatego przedstawił wspaniałe misterium Kościoła. Tego misterium nie można należyście zrozumieć bez odniesienia do odwiecznej miłości Słowa Wcielonego. Symbolem tej miłości jest zranione Serce Jezusa. Paweł VI przytoczył słowa konstytucji dogmatycznej o Kościele: „Kościół

czyli Królestwo Chrystusowe, już teraz obecne w tajemnicy, dzięki mocy Bożej rośnie w sposób widzialny w świecie. Znakiem tego początku i wzrastania jest krew i woda wypływające z otwartego boku Jezusa ukrzyżowanego” (*Lumen gentium*, nr 3). Serce Zbawiciela jest nie tylko symbolem miłości Boga. Jest źródłem pochodzenia i mocy Kościoła. Z przebitego Serca Zbawiciela narodził się Kościół i stamtąd czerpie pokarm, ponieważ Chrystus „wydał zań samego siebie, aby go uświęcić, oczyściwszy obmyciem wodą, któremu towarzyszy słowo” (Ef 5,25-26)¹⁵.

Bł. Jan Paweł II

Jan Paweł II był z pewnością człowiekiem o wielkim sercu i pasterzem na wzór Serca Jezusowego. W swoim bogatym magisterium często mówił o sercu jako o fundamentalnym centrum człowieka, z którego wypływa wszystko, czym on jest i co robi. Od młodości duchowość Karola Wojtyły przesiąknięta była czcią dla Boskiego Serca Zbawiciela i Niepokalanego Serca Maryi. Nie powinno to nikogo dziwić, jeśli się pamięta, że wzrastał w ojczyźnie, którą Boża opatrzność wybrała do odegrania szczególnej roli w ustanowieniu liturgicznego święta Najświętszego Serca Pana Jezusa. Polski episkopat odegrał szczególną rolę w realizacji prośby, którą Jezus powierzył św. Małgorzacie Marii. To właśnie polscy biskupi zwrócili się w 1795 roku w specjalnym memoriale do papieża z prośbą o ustanowienie tego święta¹⁶.

Analiza całości nauczania bł. Jana Pawła II o Sercu Jezusa wymagałaby odrębnej i obszernej publikacji. W swoim tekście ograniczę się do kilku najważniejszych spraw. Swojej szczególnej pobożności Jan Paweł II dał wyraz w cyklu rozważań o Najświętszym Sercu Jezusa opartych na wezwaniach *Litanii do Najświętszego Serca Pana Jezusa* wygłoszonych w czasie śródowych audycji w latach 1985, 1986 i 1989. W rozważaniach tych często pojawia się temat miłości Serca Jezusa i konieczności odpowiedzi

człowieka na tę miłość poprzez podejmowanie uczynków pokutnych i wynagradzania Sercu Jezusa. Miłość do Serca Jezusa musi człowieka prowadzić do przemiany życia na wzór Boskiego Serca.

Na istotne elementy kultu Serca Jezusa Jan Paweł II zwrócił uwagę w homilii podczas mszy świętej sprawowanej przed bazyliką w Paray-le-Monial 5 października 1986 roku. Papież mówił wtedy m.in.: „Serce, stworzone po to, by było siedliskiem miłości, stało się głównym siedliskiem odrzucenia Boga, siedliskiem grzechu człowieka, który odwraca się od Boga, by związać się ze wszystkimi możliwymi «bożkami». Wtedy właśnie serce staje się «nieczyste». To miejsce wewnętrzne w każdym człowieku odzyskuje swoją «czystość», gdy otwiera się dla Boga: dla Tego, który stwarzając, wyraził w nim od początku swój obraz i podobieństwo. Serce jest również centralnym ośrodkiem nawrócenia, którego pragnie Bóg od człowieka i dla człowieka. Przecież stworzył człowieka, aby z nim obcować w miłości. Stworzył, ażeby człowiek był wrażliwy na Boga, nie obojętny, nie zimny. Jakże wymowne są słowa Proroka: «odbiorę wam serce kamienne, a dam wara serce z ciała» (Ez 36,26)! Serce z ciała, serce obdarzone ludzką wrażliwością, serce podatne na tchnienie Ducha Świętego»¹⁷. Jan Paweł II zachęcał, by z przebitego Serca Chrystusa czerpać tę prawdziwą miłość, jakiej potrzeba do odnowy serca i budowania cywilizacji miłości w każdym miejscu, w którym żyją wierzący w Chrystusa – w społeczeństwie, w wioskach, w dzielnicach miast, w fabrykach i biurach, w spotkaniach pomiędzy ludami i rasami. Wysiłek budowania cywilizacji miłości powinien zmierzać do tego, aby „kamiennie serce”, serce oschłe przemienić w „serce z ciała”, otwarte na braci i otwarte na Boga¹⁸.

Znaczenie wynagrodzenia zostało przez bł. Jana Pawła II podkreślone w przemówieniu wygłoszonym z okazji kanonizacji bł. Klaudiusza de la Colombière’a. W homilii wygłoszonej podczas mszy świętej w bazylice św. Piotra 31 maja 1992 roku papież

powiedział: „W epoce kontrastu pomiędzy gorliwością jednych a obojętnością i bezbożnością wielu, powstało nabożeństwo skoncentrowane na człowieczeństwie Chrystusa, na Jego obecności, na Jego miłosiernej miłości i na przebaczeniu. Można różnie pojmować wezwanie do «wynagradzania», tak charakterystyczne dla Paray-le-Monial, ale w zasadzie chodzi o to, by grzesznicy, czyli wszyscy ludzie zwrócili się do swego Pana, odpowiadając na Jego miłość, by byli Mu wierniejsi w przyszłości i przepajali swoje życie miłością. Jeśli istnieje solidarność w grzechu, istnieje również solidarność w zbawieniu”¹⁹.

W Sercu Jezusa został przewyciężony grzech, który jest przeciwnikiem świętości i duchowego rozwoju człowieka, dlatego papież wskazał Serce Jezusa jako źródło życia i świętości. W Elblągu bł. Jan Paweł II zachęcał Polaków: „Wynagradzajmy Sercu Bożemu za grzechy popełnione przez nas i przez naszych bliźnich. Wynagradzajmy za odrzucanie dobroci i miłości Boga”²⁰.

W Adhortacji apostolskiej *Reconciliatio et paenitentia* papież mówił o fundamentalnej roli sakramentu pokuty w drodze nawrócenia i przemiany życia. Bóg, który przebacza grzechy w sakramencie pokuty, jest także źródłem łaski potrzebnej do odnowy serca. Do skutecznej przemiany serca wierzącego konieczna jest jednak współpraca z Bożą łaską. Ważnym elementem tej ludzkiej współpracy z Bożą łaską jest zadośćuczynienie i wynagrodzenie. Jan Paweł II stwierdził, że „zadośćuczynienie jest końcowym aktem, który wieńczy sakramentalny znak Pokuty²¹. (...) Z pewnością nie jest to cena, którą płaci się za odpuszczony grzech i za otrzymane przebaczenie: żadna ludzka cena nie może wyrównać tego, co się otrzymało, owocu przenajdroższej Krwi Chrystusowej. Akty zadośćuczynienia – które, choć zachowują charakter prostoty i pokory, powinny mocniej wyrażać wszystko to, co oznaczają – zawierają cenne elementy: są znakiem osobistego zaangażowania, które chrześcijanin podejmuje w Sakramencie wobec Boga, aby rozpocząć nowe życie (dlatego zadośćuczynienie nie powinno

sprowadzać się tylko do odmówienia pewnych modlitw, ale winno ono obejmować akty czci Bożej, uczynki miłości, miłosierdzia i wynagrodzenia); zawierają przekonanie, że grzesznik, po otrzymaniu przebaczenia, jest zdolny do tego, by włączyć swe własne fizyczne i duchowe umartwienie, dobrowolne a przynajmniej przyjęte, w Mękę Chrystusa, który wysłużył mu przebaczenie; przypominają, że także po rozgrzeszeniu pozostaje w duszy chrześcijanina pewien obszar mroku, będący skutkiem ran grzechowych, niedoskonałości skruchy, osłabienia władz duchowych, w których tkwi jeszcze pozostałe zakaźne ognisko grzechu, wciąż wymagające walki z nim poprzez umartwienie i pokutę”²².

W liście *Dominicae cenae* Jan Paweł II przypomniał, że idea wynagrodzenia, tak mocno obecna w praktyce adoracji eucharystycznej jest wciąż ważnym elementem duchowości chrześcijańskiej. „Jest równocześnie przejęta wielkością tej Ludzkiej Śmierci, w której świat – to znaczy każdy z nas – został «umiłowany» aż do końca. I równocześnie zawiera się w niej jakaś nasza «odpłata», jakieś wynagrodzenie za tę Miłość ukrzyżowaną na śmierć: jest naszą «Eucharystią», czyli naszym dziękczynieniem, uwielbieniem za to, że nas odkupił swoją śmiercią i przez swoje zmartwychwstanie dał nam uczestnictwo w życiu nieśmiertelnym”²³.

Papież uznał, że duch eucharystycznego wynagrodzenia stanowi integralną część autentycznego ducha odnowy soborowej: „Ożywienie i pogłębienie kultu eucharystycznego jest sprawdzianem prawdziwej odnowy – tej, którą Sobór postawił sobie za cel. Jest tej odnowy punktem poniekąd kulminacyjnym. (...) Kościół i świat odczuwają wielką potrzebę kultu eucharystycznego. Jezus oczekuje nas w tym Sakramencie miłości. Nie żałujmy naszego czasu na spotkanie z Nim w adoracji, na kontemplację pełną wiary i gotowości wynagrodzenia wielkich win i występków świata”²⁴. Jan Paweł II uzupełnił tę myśl w *Orędziu na stulecie poświęcenia ludzkości Najświętszemu Sercu Pana Jezusa „Bóg objawia swą miłość w Sercu Chrystusa”*, opublikowanym w Warszawie

11 czerwca 1999 roku, w Uroczystość Najświętszego Serca Pana Jezusa, w czasie jego siódmej pielgrzymki do Polski: „Poświęcenie rodzaju ludzkiego dokonane w 1899 roku stanowi niezwykle doniosły krok w dziejach Kościoła, a coroczne ponawianie tego aktu w uroczystość Najświętszego Serca Pana Jezusa zachowuje do dziś pełny sens. To samo należy powiedzieć także o «Akcje wynagrodzenia», który zazwyczaj odmawia się w uroczystość Chrystusa Króla. Do dziś aktualne pozostają słowa Leona XIII: «Do Niego więc trzeba się uciekać, bo On jest Drogą, Prawdą i Życiem. Jeżeli się zbłądzi, należy wrócić na prawdziwą Drogę. Jeżeli ciemności opanowały umysł, należy je rozproszyc światłem Prawdy. Jeżeli śmierć nas ogarnia, trzeba przyłgnąć do Życia» (*Annum sacrum*, 5). Czyż nie taki jest program Soboru Watykańskiego II i mojego pontyfikatu?»²⁵.

Benedykt XVI

Także papież Benedykt XVI wskazywał na znaczenie pobożności opartej na tajemnicy Serca Jezusa. Szczególny wyraz dał temu przekonaniu, ogłaszając Rok Kapłański, który rozpoczął się w uroczystość Serca Jezusowego. Benedykt XVI wyraźnie zaznaczył, że jednym ze źródeł inspiracji jest duchowość Serca Jezusowego: „W zbliżającą się uroczystość Najświętszego Serca Pana Jezusa, w piątek 19 czerwca 2009 roku, dzień tradycyjnie poświęcony modlitwie o uświęcenie kapłanów, zamierzam oficjalnie ogłosić Rok Kapłański. Okazją do tego jest również 150. rocznica *dies natalis* – dnia narodzin dla nieba Jana Marii Vianneya, świętego patrona wszystkich proboszczów świata. Ten rok, który ma pobudzić do wewnętrznej odnowy wszystkich kapłanów, aby ich świadectwo ewangeliczne we współczesnym świecie stało się silniejsze i bardziej wyraziste, zakończy się w tę samą uroczystość w roku 2010. Święty Proboszcz z Ars zwykł mawiać: «Kapłaństwo

– to miłość Serca Jezusowego»²⁶. Wcześniej jako teolog, kardynał Ratzinger w *Duchu liturgii* napisał: „Nabożeństwo do Serca Jezusa zachęca chrześcijan do twórczej i czynnej miłości, gotowej iść do mrocznych i niebezpiecznych miejsc w poszukiwaniu zagubionej owcy. «Wyjdź co prędzej na ulice i w zaułki miasta i sprowadź tu ubogich, ułomnych, niewidomych i chorych!» (Łk 14,21). «Wielki gest objęcia ramionami przez Ukrzyżowanego jeszcze nie osiągnął celu, dopiero się rozpoczął»²⁷.

O co chodzi w duchowości Serca Jezusowego

Wszystkie wymienione tu teksty pokazują jasno, że w tak rozumianej duchowości pobożność oparta na tajemnicy Serca Jezusowego nie może się kończyć na praktykach religijnych w świątyni ani na wyrażaniu uczuć. Duchowość Serca Jezusowego jest autentyczna tylko wtedy, gdy znajduje drogę, gdyż znajduje sposób na przemianę człowieka i jego stylu życia. Taka duchowość staje się dynamiczna, staje się siłą formującą i zmieniającą człowieka. Taka duchowość nie może pozostać jedynie pobożnym sentymentalnym uczuciem współczującym zranionemu i cierpiącemu Sercu Zbawiciela²⁸. Człowiek staje się duchowo dojrzały, kiedy zaczyna stawać się lepszy, kiedy zaczyna odróżniać się od świata wokół, kiedy zaczyna zmieniać ten świat. Serce Jezusa prowadzi do przemiany naszego serca. Człowiek kierujący się na co dzień duchowością Serca Jezusowego rezygnuje ze swoich dotychczasowych pseudowartości i zaczyna wszczepiać w swoje serce wartości, które znajduje w Sercu Jezusa. Odrzuca chciwość, żądzę, prestiż, sławę, zemstę, swoje wyolbrzymione ego, które były jego dotychczasową siłą napędową, a pozwala się od tej pory kształtować przez takie cnoty jak wspaniałomyślność, pokora i miłość wolna od egoizmu. Święty Paweł pisał w Liście do Rzymian: „Nie bierzcie więc wzoru z tego świata, lecz przemie-

niajcie się przez odnawianie umysłu, abyście umieli rozpoznać, jaka jest wola Boża: co jest dobre, co Bogu przyjemne i co doskonałe” (Rz 12,2)²⁹.

Serce Jezusa odnawia serca wierzących na Filipinach

Jak zostało już tu zaznaczone autentyczna pobożność Serca Jezusowego musi prowadzić do przemiany serca człowieka wierzącego. Można w tym miejscu zapytać o to, jak powinna w praktyce wyglądać taka metanoia. Wydaje się, że inicjatywa Konferencji Biskupów Filipin zasługuje na szczególną uwagę w tej kwestii. Jest ona przykładem praktycznego, duszpasterskiego zastosowania logiki Bożego Serca.

Biskupi z Filipin podjęli duszpasterską inicjatywę w obliczu współczesnych trudnych czasów kryzysu w sferze ekonomicznej i politycznej, ale przede wszystkim w obliczu kryzysu pewnych najgłębszych wartości dotyczącego życie rodzinne oraz wspólnotowe Kościoła i narodu. W celu przeciwstawienia się tym kryzysom Episkopat Filipin zaproponował konkretne inicjatywy w formie zadań dla całego Kościoła na Filipinach. Inicjatywa pasterzy Kościoła na Filipinach skoncentrowała się na duchowej odnowie, pokucie i modlitwie³⁰.

Jako pierwszy krok w drodze ku odnowie biskupi wskazali ogólnonarodowe praktykowanie dziewięciu pierwszych piątków (listopad 2003 – lipiec 2004) połączone z poświęceniem Sercu Jezusa rodzin i całego ludu³¹. Drugim krokiem był Rok Maryjny. Pasterze zwrócili uwagę, że filipińscy katolicy zawsze odznaczałi się żywym nabożeństwem do Serca Jezusowego, co można łątwo wywnioskować z obecności obrazów i figur Serca Jezusowego w katolickich domach, kościołach i kaplicach w całym kraju, z zaangażowania tysięcy kobiet i mężczyzn w Apostolstwo Modlitwy i inne bractwa związane z czcią Serca Jezusowego. Biskupi

wzewali do odnowienia długowiecznej praktyki dziewięciu pierwszych piątków wszystkie diecezje, parafie, oratoria, wszystkie szkoły katolickie i inne katolickie instytucje³². Wszystkie te struktury duszpasterskie zostały zobowiązane do sprawowania specjalnych mszy świętych w każdy pierwszy piątek miesiąca i organizowania godziny świętej po mszy świętej lub przed nią albo innej odpowiedniej godziny. Aby pomóc wiernym w głębszym zrozumieniu znaczenia czci Najświętszego Serca Jezusa, duszpasterze zostali zobowiązani do przygotowania dobrych homilii i konferencji oraz katechez związanych z tymi nabożeństwami. Pasterze prosili wszystkich, którzy tylko mogą, „każdego katolickiego mężczyznę i kobietę i dziecko” do ofiarowania mszy świętej i Komunii Świętej. Oraz do przystępowania do sakramentu pojednania, jeśli to możliwe, w każdy pierwszy piątek³³.

Biskupi Filipin dali wyraz przekonaniu, że nabożeństwo w ten sposób ożywione może się stać motorem odnowy i źródłem łaski dla całego społeczeństwa. Odnowa powinna objąć osobiste życie każdego wierzącego, ale także całe rodziny i domy, lokalne wspólnoty, życie zawodowe, polityczne, gospodarcze i społeczne na wszystkich poziomach. Cały wysiłek ukierunkowany został na budowanie prawdziwie ludzkiej, bardziej sprawiedliwej i solidarnej społeczności, tak „aby naród filipiński mógł żyć autentyczną cywilizacją miłości”³⁴. Biskupi dali wyraz wierze, że taka odnowa jest możliwa jedynie pod sztandarem Serca Jezusa, gdyż tylko Ono może być nieomylnym źródłem światła i mocy od Ducha³⁵.

Episkopat Filipin zaproponował także dwie szczególne intencje, w jakich należałoby ofiarować msze święte i Komunię Świętą wynagradzające. Pierwsza to uświęcenie kapłanów. Ta intencja spowodowana jest zauważanym faktem „kryzysu kapłaństwa”. Odpowiedzią wiary jest formowanie świętych kapłanów, „kapłanów z sercami głęboko zakorzenionymi w Sercu Ukrzyżowanego i Zmartwychwstałego Pana, kapłanów, którzy będą całko-

wicie oddani pracy i miłości owieczek jak Jedyny Dobry Pasterz, jak On gotowych oddać swoje życie za trzodę, szczególnie za ubogich”³⁶.

Druga intencja to odnowa życia chrześcijańskiego. Biskupi przypomnieli, że proces nawrócenia i uświęcenia obejmujący odnowę chrześcijańskiego zaangażowania i praktyk wiary dotyczy życia każdego katolika. Tylko tak ukształtowani wierni mogą się zaangażować w przeprowadzenie skutecznych reform w kraju, w całym filipińskim społeczeństwie, w rządzie i we wszystkich przestrzeniach życia publicznego. Do takich zmian potrzebna jest łaska, której źródło bije w Sercu Jezusa³⁷.

Program C-O-R

Program reform i odnowy życia został oparty na projekcie zaproponowanym i skutecznie przeprowadzonym w Kościele filipińskim w Roku Maryjnym 1985: *Conversion-Offering-Reparation*. Jak zaznaczają sami biskupi, zaproponowany program, który posłużył w skutecznej walce z dyktaturą, został oparty na tym, co Matka Boża powiedziała dzieciom w Fatimie. Warto zatem przyrzeć się temu programowi.

C = Conversion (Nawrócenie)

Ewangelia wzywa człowieka do nawrócenia serca i przemiany życia. To wezwanie, które słyszymy szczególnie w okresie Wielkiego Postu – „Nawracajcie się i wiercie w Ewangelię!” – jest zaproszeniem do szukania na pierwszym miejscu Bożego prawa i Jego sprawiedliwości. Taka jest droga świętości. Biskupi z Filipin przypomnieli, że każdy wierny i cała wspólnota musi wciąż zmieniać swoje życie i dostosowywać je do Bożych oczekiwań. Nawrócenie musi objąć wszystkie przestrzenie życia. Decyzja zmiany życia musi się każdego dnia przekładać na skuteczne działanie. Dopiero wtedy będzie można mówić o prawdziwej odnowie³⁸.

O = Offering (Ofiarowanie życia)

Filipińscy pasterze przypomnieli, że zadaniem chrześcijanina jest zaangażowanie w szerzenie królestwa Bożego. To zadanie realizuje się poprzez wypełnianie najbardziej zwyczajnych obowiązków i zadań w konkretnym miejscu i stanie życia, w rodzinie, w pracy, na każdym stanowisku, w życiu prywatnym i publicznym, w codziennych relacjach z bliźnimi. Kiedy decyzja człowieka jest oparta na Bożym prawie, wtedy obszar królowania Boga się poszerza. Kiedy decyzja jest sprzeczna z wolą Bożą, królowanie Boga natrafia na przeszkodę. Biskupi podkreślają znaczenie każdej decyzji, każdego wyboru, przypominając, że właściwe decyzje mogą zmieniać całe społeczeństwa. Człowiek sam jest jednak zbyt słaby, dlatego konieczne jest oddanie się Bogu, ofiarowanie Mu codziennego życia. Takie ofiarowanie oznacza zarazem prośbę do Boga, aby działał przez każde swoje dziecko i pomagał wypełniać swoją wolę.

R = Reparation (Wynagrodzenie)

Nawiązując do prośby przekazanej przez Jezusa św. Marii Małgorzacie Alacoque o msze święte i Komunie wynagradzające w każdy pierwszy piątek miesiąca, Episkopat Filipin zachęcił wiernych do ofiarowania wynagrodzenia w modlitwie, w postawie życia i czynach. Biskupi zachęcają, by z miłości do Jezusa ofiarować wynagrodzenie za zło i grzechy popełniane przeciwko Bożemu prawu i przeciwko dobru bliźniego. Zapraszają wiernych do modlitwy, pokuty i konkretnego działania w duchu solidarności i troski o braci. Takie wynagrodzenie jest uczestnictwem w odkupieńczej miłości Jezusa i realizacją wskazania św. Pawła z Listu do Kolosan: „dopełniam niedostatki udręk Chrystusa w moim ciele dla dobra Jego Ciała, którym jest Kościół” (Kol 1,24)³⁹.

Praktyczna realizacja programu duszpasterskiego

W praktycznej realizacji programu ogłoszonego przez Konferencję Episkopatu Filipin miały pomóc poświęcenie rodzin i całego narodu Najświętszemu Sercu Jezusa i Niepokalanemu Sercu Maryi oraz Rok Maryjny⁴⁰.

Biskupi Filipin zachęcili wiernych do poświęcenia siebie i całego narodu Najświętszemu Sercu Jezusa i Niepokalanemu Sercu Maryi. Poświęcenie to poprzedzone solidnym przygotowaniem nie miało być jednorazowym aktem pobożności. Biskupi uświadamiali wiernym, że takie poświęcenie zobowiązuje do wierności Ewangelii na co dzień i posłuszeństwa Bożym przykazaniom. Chodzi o przemiany własnego domu i rodziny w prawdziwe centrum chrześcijańskiego życia, tak aby rodzina stała się prawdziwie „domowym kościołem”⁴¹. Zwieńczeniem poświęcenia miało się stać poświęcenie narodu Najświętszemu Sercu Jezusa i Niepokalanemu Sercu Maryi, które zaplanowano w uroczystość Chrystusa Króla 2003 roku⁴². Wszystkie te inicjatywy zmierzały do otwarcia nowego rozdziału w życiu wiary Filipińczyków, były impulsem do rzeczywistej przemiany życia i stania się prawdziwie chrześcijańskim narodem, ludem wiernym duchowi i Sercu Zbawiciela⁴³. Pasterze Kościoła na Filipinach wyrazili nadzieję, że droga, którą wyznaczyli, pomoże odnowić cały kraj i uczynić go królestwem Najświętszego Serca Jezusa, prawdziwym królestwem sprawiedliwości, solidarności, miłości i pokoju⁴⁴.

W tym miejscu należałoby wrócić do tematu naszego artykułu. Analiza inicjatywy Konferencji Episkopatu Filipin dowodzi, że właściwie rozumiana duchowość Serca Jezusowego, w której istotną rolę odgrywa wezwanie do wynagrodzenia, może się stać fundamentem i motorem odnowy życia zarówno pojedynczego wiernego, jak i całej społeczności. Skutecznie i z rozmachem przeprowadzony program w Kościele filipińskim pokazuje, że duchowości Serca Jezusowego nie można odkładać na półkę

historycznych i archaicznych wrażliwości. Także dzisiaj może ona prowadzić do umocnienia na drodze wzrastania w świętości i otwierać nowe horyzonty apostolskiego zaangażowania. Serce Jezusa nie tylko zaprasza do powrotu do Boga z ufnością i miłością, do codziennego wypełnienia nakazów Ewangelii. Serce Jezusa oczekuje posłuszeństwa Bożym przykazaniom i współczującej służby braciom i siostram. Serce Jezusa dzisiaj także prosi każdego wierzącego i całe wspólnoty o zaangażowanie się w walkę ze wszystkim, co rani godność i prawa człowieka, szczególnie ubożego i bezbronного. Takie zaangażowanie to właśnie wypełnianie wezwania do wynagrodzenia. Biskupi Filipin przypomnieli, że jest wiele sposobów, poprzez które można się starać naprawiać skutki grzechów zatwardziałości i niesprawiedliwości, grzechów przeciwko miłości Boga i bliźniego, o czym przypomniał Jezus w rozmowie z faryzeuszem⁴⁵, ukazanej w tajemnicy Jego Boskiego Serca. Przyjęcie orędzia Zbawiciela może się stać początkiem mobilizacji do nawrócenia i odnowy życia⁴⁶.

Zakończenie

W cytowanym już wcześniej liście o szerzeniu kultu Najświętszego Serca Pana Jezusa skierowanym do generała jezuitów Jan Paweł II napisał o konieczności budowania cywilizacji Serca Jezusa⁴⁷. Te słowa bł. Jana Pawła II chyba najlepiej podsumowują tezę wyrażoną w temacie niniejszego opracowania. Człowiek otwierając się na tajemnicę przemieniającej łaski Bożej miłości wyrażonej w Sercu Jezusa, rozpoczyna mozolny trud odbudowania swojego życia i kształtowania go na wzór Serca Jezusa. Duch pokuty i wynagrodzenia musi prowadzić do codziennego praktykowania miłości i sprawiedliwości. Modlitwa, podejmowanie uczynków pokutnych, podejmowanie obowiązków stanu prowadzi do odnowy życia osobistego i społecznego⁴⁸.

Serce Jezusa wzywa do nawrócenia, uczynków pokutnych i wynagrodzenia. To Boskie Serce jest nie tylko źródłem inspiracji, ale także fundamentem i wzorem nowej cywilizacji, która jest cywilizacją Serca Jezusowego, cywilizacją miłości, sprawiedliwości i pokoju. Kontemplacja miłości Serca Jezusowego, adoracja, dziękczynienie i wynagradzanie za grzechy własne i innych inspirują człowieka do nieustannego nawracania się. Osobiste nawrócenie prowadzi do zaangażowania w budowanie cywilizacji Serca Jezusowego – cywilizacji miłości, sprawiedliwości i pokoju. Nowy człowiek, którego serce zostało przemienione przez Boskie Serce, odwdzięcza się Bogu miłością synowską i angażuje się w przemianę świata.

Myślę, że w niniejszym tekście na przykładzie konkretnej inicjatywy duszpasterskiej Episkopatu Filipin zainspirowanej duchowością Serca Jezusowego udało się pokazać, jak teorię można przekuć w praktykę. Program pasterzy Kościoła na Filipinach pokazuje, że Najświętsze Serce Jezusa jest rzeczywiście „sercem odnawiającym”, gdyż wzywa i prowadzi do wynagradzania, do uczynków pokutnych i do życia cnotliwego, do konkretnej odnowy życia osobistego i społecznego. Na tym konkretnym przykładzie można zobaczyć, w jaki sposób wertykalny wymiar teologii wynagrodzenia przekuwa się w wymiar horyzontalny. W jaki sposób Serce Jezusa może zmienić życie konkretnego człowieka i świata, w którym żyje.

Przypisy

¹ Pius XI, Encyklika *Miserentissimus Redemptor. O wspólnym zadośćuczynieniu Najświętszemu Sercu Jezusowemu* (8.05.1928) [online], dostęp: 2013.05.31, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encykliki/miserentissimus_redemptor_08051928.html.

² Szukający literatury na ten temat mogą znaleźć teksty Magisterium Kościoła oraz opracowania teologiczne tematu m.in. w: C. Drążek, E. Grzebień (red.),

Bóg bliski: historia i teologia kultu Najświętszego Serca Jezusa, Kraków 1983; J. Sypko, *Serce Jezusa*, w: M. Chmielewski (red.), *Leksykon duchowości katolickiej*, Kraków 2002; A. Tessarolo, *Teologia Serca Jezusowego*, Kraków 1997; E. Hanter, *Historia kultu Najświętszego Serca Pana Jezusa*, Ząbki 1998; Anna Gąsior, J. Królikowski, P. Łabuda (red.), *Tajemnica Najświętszego Serca Jezusa*, Tarnów 2007; J. Hojnowski, *Słownik kultu Serca Jezusowego*, Kraków 2000.

³ Zob. m.in. K. Zimończyk, *Nabożeństwo do Najświętszego Serca Jezusowego jako szczególny środek zjednoczenia z Chrystusem* [online], dostęp: 2013.05.31, <http://duchowosc.scj.pl/>; M. McDonald, *A New Reparation: Our Vision of the Sacred Heart Put Into Practice* [online], dostęp: 2013.05.31, <http://www.new.sacredheartcc.org/component/content/article/35-2010/56-a-new-wynagrodzenie-our-vision-of-the-sacred-heart-put-into-practice>; A. Romanowski, *Kult Serca Pana Jezusa, historia i natura* [online], dostęp: 2013.05.31, <http://www.fzs.info.pl/formacja/Kult%20Serca%20Pana%20Jezusa.pdf>.

⁴ Zob. L. Poleszak, *W komunii z Sercem Jezusa, w komunii z ludźmi* [online], dostęp: 2013.05.31, http://wizytka.pl/pl/informacje/aktualnosci/w-komunii_z-sercem-jezusa_w-komunii_z-ludźmi, ss. 7-9.

⁵ Wielokrotnie przypominał o tym bł. Jan Paweł II. Por. Jan Paweł II, *Oroędzie na stulecie poświęcenia ludzkości Najświętszemu Sercu Pana Jezusa – „Bóg objawia swą miłość w Sercu Chrystusa”* (11.06.1999), p. 2, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. IX, *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Europa, cz. 1, Polska*, Kraków 2008, s. 821; tenże, *Homilia podczas beatyfikacji ks. Stefana Wincentego Frelichowskiego i Nabożeństwa Czerwcowego* (7.06.1999), p. 4, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. IX, dz. cyt., s. 794-795; tenże, *Homilia podczas Liturgii Słowa na zakończenie II Synodu Plenarnego* (11.06.1999), p. 6, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. IX, dz. cyt., s. 828-829.

⁶ Por. Jan Paweł II, *List do Ojca Petera-Hansa Kolvenbacha (S.J.), Generala Towarzystwa Jezusowego o Szerzeniu kultu Najświętszego Serca Pana Jezusa* (5.10.1986), w: Jan Paweł II, *Nauczanie papieskie*, IX/2, Rok 1986, Poznań 2007, s. 432.

⁷ Benedykt XVI, *List do przełożonego generalnego Towarzystwa Jezusowego z okazji 50. rocznicy ogłoszenia Encykliki „Haurietis aquas”*. *Poznać miłość Serca Jezusa i świadczyć o niej wobec ludzi* (15.05.2006) [online], dostęp: 2013.05.31, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/listy/50haurietis_15052006.html.

⁸ Por. tamże.

⁹ Paweł VI, *Rozważanie w czasie Audjencji Generalnej Umartwienie i pokuta obowiązująca drogą dla człowieka dążącego do doskonałości* (24.07.1968) [online], dostęp: 2013.05.31, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/audjencie/ag_24071968.html.

¹⁰ Por. tamże.

¹¹ Por. tamże.

¹² Permanent Council of the Catholic Bishops' Conference of the Philippines (CBCP), *Pastoral message In the Heart of Jesus: Healing Our Land, Renewing Our Lives* [online], dostęp: 2013.05.31, <http://www.cbcponline.net/documents/2000s/html/2003-renewingourlives-long.html>.

¹³ Paweł VI, List apostolski *Investigabiles divitias Christi w 200-letnią rocznicę ustanowienia liturgicznego święta ku czci Najświętszego Serca Jezusa* (6.02.1965) [online], dostęp: 2013.05.31, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/listy/investigabiles_06021965.html.

¹⁴ Por. Paolo VI, *Lettera Diserti interpretes. Ai superiori maggiori degli istituti religiosi che prendono nome dal Cuore di Gesù* (25.05.1965), p. 2 [online], dostęp: 2013.05.31, http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1965-05-25__SS_Paulus_VI__Diserti_Interpretes__IT.doc.html.

¹⁵ Tamże, p. 3.

¹⁶ *Memoriał Episkopatu Polskiego do Papieża Klemensa XIII o czci Najświętszego Serca Jezusowego* [online], dostęp: 2013.05.31, http://www.czasserca.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=53&Itemid=58.

¹⁷ Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy Świętej celebrowanej w Bazylice. Dam wam serce nowe i nowego ducha (Paray-le-Monial, 5.10.1986)*, p. 2, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. X, *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Europa, cz. 2, Francja, Hiszpania, Portugalia, Kraje Beneluksu*, Kraków 2008, s. 163-164.

¹⁸ Por. tamże, nr 6, s. 165-166.

¹⁹ Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy Świętej i kanonizacji bł. Klaudiusza La Colombiere* (Rzym, 31.05.1992), p. 6 [online], dostęp: 2013.05.31, <http://www.voxdomini.com.pl/sw/sw50B.html>.

²⁰ Tenże, *Przemówienie wygłoszone podczas nabożeństwa czerwcowego* (Elbląg, 6.06.1999), p. 5, [online], dostęp: 2013.05.31, <http://mateusz.pl/jp99/pp/1999/pp19990606c.htm>.

²¹ Tenże, *Adhortacja apostolska Reconciliatio et poenitentia*, p. 31 [online], dostęp: 2013.05.31, http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/

apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_02121984_reconciliatio-et-paenitentia_pl.html.

²² Tamże.

²³ Jan Paweł II, List apostolski *Dominicae cenae*. O tajemnicy i kulcie Eucharystii (24.02.1980), p. 3 [online], dostęp: 2013.05.31, <http://papiez.wiara.pl/doc/377312.Dominicae-cenae-o-tajemnicy-i-kulcie-Eucharystii>.

²⁴ Tamże, p. 3.

²⁵ Jan Paweł II, *Orędzie na stulecie poświęcenia ludzkości Najświętszemu Sercu Pana Jezusa. Bóg objawia swą miłość w Sercu Chrystusa* (Warszawa, 11.06.1999), p. 1 [online], dostęp: 2013.05.31, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/nspj_11061999.html.

²⁶ Benedykt XVI, *List na rozpoczęcie Roku Kapłańskiego z okazji 150. rocznicy „dies natalis” Świętego Proboszcza z Ars*, p. 1 [online], dostęp: 2013.05.31, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/listy/vianney_16062009.html.

²⁷ J. Ratzinger, *Duch liturgii*, Poznań 2002, s. 47.

²⁸ M. McDonald, *A New Reparation: Our Vision of the Sacred Heart Put Into Practice* [online], dostęp: 2013.05.31, <http://www.new.sacredheartcc.org/component/content/article/35-2010/56-a-new-reparation-our-vision-of-the-sacred-heart-put-into-practice>.

²⁹ Por. D. Richo, *The Sacred Heart of the World: Restoring Mystical Devotion to Our Spiritual Life*, New Jersey 2007, s. 7.

³⁰ Por. Permanent Council of the Catholic Bishops' Conference of the Philippines (CBCP), *Pastoral message...*, dz. cyt.

³¹ Por. tamże.

³² Por. tamże.

³³ Por. tamże.

³⁴ Tamże.

³⁵ Por. tamże.

³⁶ Tamże.

³⁷ Por. tamże.

³⁸ Por. tamże.

³⁹ Por. tamże.

⁴⁰ Por. tamże.

⁴¹ Por. tamże.

⁴² Por. tamże.

⁴³ Por. tamże.

⁴⁴ Por. tamże.

⁴⁵ Por. tamże.

⁴⁶ Por. tamże.

⁴⁷ Zob. przypis 6.

⁴⁸ Pisał już o tym papież Pius XI. Zob. Pius XI, Encyklika *Miserentissimus Redemptor* o wspólnym zadośćuczynieniu Najświętszemu Sercu Jezusa (8.05.1928) [online], dostęp: 2013.05.31, http://www.opoka.org.pl/biblioteka-W/WP/pius_xi/encykliki/misereatissimus_redemptor_08051928.html.